

Akademik Rešid Hafizović

RELIGIJA JE DOČEKALA VRIJEME VLASTITE SLOBODE, ALI NE I VLASTITU INTERPRETATIVNU RENESANSU

Razgovarao: Elvedin SUBAŠIĆ

Islamske informativne novine *Preporod*
subasicelvedin@gmail.com

SAŽETAK: U suočavanju sa (savremenim) izazovima muslimani bi trebali posegnuti za institucijama unutar vlastite vjerske tradicije koje promiču intelektualni potencijal čovjeka. S tim u vezi, akademik prof. dr. Rešid Hafizović smatra da i pored bogatog sadržinskog organona primarnih vjere i sjajnih razdoblja jednog intelektualnog islama koji je prethodne generacije muslimana pozicionirao u vrh znanstvenih, kulturnih i civilizacijskih dostignuća čovječanstva, muslimani danas žive jedan rigidni, okamenjeni, juridički islam u kojemu su odavna zgasnule vatre nekoć raskošnog i kreativnog interpretativnog aggiornamenta (ijtihad). S akademikom Hafizovićem razgovarali smo i o drugim izazovima u današnjici, međuljudskim odnosima koje njeguju ali i ugrožavaju savremeni oblici komuniciranja, međureligijskom i međukulturalnom dijalogu u Bosni i Hercegovini, islamskoj tradiciji Bošnjaka, religijskim vrijednostima i njihovoj promociji kao i potencijalnoj trivijalizaciji u bosanskohercegovačkom društvu, eurocentrizmu te utjecaju politike na religijska učenja i vrijednosni sistem u religijskim institucijama. Ovo je prvi intervju s akademikom Hafizovićem kao profesorom emeritusom, koji je od 2023. godine i novi član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Akademik Hafizović, koji je bio dugogodišnji profesor na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu i od 2006. godine član Iranske akademije nauka, trenutno je posvećen novim projektima. Na kraju intervjua je predstavio ukratko svoj *Leksikon teoloških, filozofskih i sufijskih pojmova* čiji sadržinski opseg prelazi 1200 stranica teksta.

Ključne riječi: Rešid Hafizović, vještačka inteligencija, Evropa, zapadnoevropska kultura, Srpska pravoslavna crkva, politička filozofija, selefizam

NOVI MUALIM: Promovirajući svoje ime, kompanija Meta, koja je učinila društvene mreže, konkretno Facebook, jednim od najpoznatijih pojmova današnjice, istakla je i to da je *metaverse* sljedeća evolucija društvenog povezivanja. Riječ je o izgradnji virtuelnog svijeta u kojem osobe putem svojih avatara, virtuelnih ličnosti, komuniciraju i razmjenjuju društvene konvencije kao danas u realnosti. S druge strane, čovjek je

kao nekada magijom opčinjen znaoču koja se ne želi prikazati da posjeduje granice. Gdje je u svemu ovome svijest o duhu, o prirodi čovjeka i kako lično, ali i kao teolog, zamišljate budućnost?

HAFIZOVIĆ: Vrijeme u kojem mi danas živimo je vrijeme digitalne tehnologije koja golemi broj ljudi, osobito mladih, dovodi u stanje 'digitalne demencije', kako bi se

moderna znanost psihologije izrazila, vrijeme u kojem ljudi svjesno suspendiraju vlastito svojstvo memorije i svoje svakidašnje pod/sjećanje na sebe i na svijet oko sebe istrajno traže na digitalnim nosačima vještačke memorije. Potom, ova civilizacija živi u vremenu vještačke inteligencije koja naše realno sopstvo većma prevodi u 'virtualno sopstvo', tako da mi ondje postajemo nešto

“Ova civilizacija živi u vremenu vještačke inteligencije koja naše realno sopstvo većma prevodi u ‘virtualno sopstvo’, tako da mi ondje postajemo nešto sasvim drugo, irealno, i za sebe i za svoje prijatelje i poznanike. Napokon, ova civilizacija živi u vremenu genomike čija kognitivna i kulturna forma se gradi na bezrezervnom i bezgraničnom, često veoma neodgovornom i neetičnom eksperimentiranju ljudskim genomom.”

sasvim drugo, irealno, i za sebe i za svoje prijatelje i poznanike. Napokon, ova civilizacija živi u vremenu genomike čija kognitivna i kulturna forma se gradi na bezrezervnom i bezgraničnom, često veoma neodgovornom i neetičnom eksperimentiranju ljudskim genomom.

Prema tome, kako god digitalne tehnologije i vještačka inteligencija danas nastoje izgraditi svijet robota, univerzum humanoidnih mašina koje će odmjeniti živo ljudsko biće, jednako tako genomika u svojim najekscitnijim iskoracima teži k tome da stvori svijet ljudskih klonova koji će u zaborav gurnuti čovjeka kao krunsko Božije stvorenje i njegovu iskonsku prirodu čijem ontološkom, epistemičnom i etičko-moralnom dizajnu i dostojanstvu je Bog povjerio sudbinu svijeta i ljudskoga roda. Stoga, baš zbog ove tri moćne pojave našega vremena Ziaduddin Sardar vrijeme ove moderne civilizacije definira kao vrijeme ‘postnormalne ere’. U vremenu ‘postnormalne ere’ sve suštinski mijenja svoje značenje, uključujući i pojam ‘meta’ koji u kontekstu gornje tri moćne pojave našega doba označava ono virtualno, irealno i fiktivno, dok u jeziku religije, teologije, religijske filozofije i sufizma pojam ‘meta’ ima sasvim suprotno značenje, to jest značenje onog jedino zbiljskog, istinskog, autentičnog svijeta Bitka/Egzistencije u čijem metafizičkom, transcendentnom humusu počivaju žilišta svih tradicionalnih vrijednosti svijeta i čovjeka.

Stoga, kao vjerujuće ljudsko biće i kao odgovoran intelektualac, zalažem se za odbranu svih tradicionalnih odgojno-obrazovnih i etičko-moralnih vrijednosti, koje jedino osiguravaju

neupitnu mogućnost da se iskonska ljudska priroda u svojoj sveobuhvatnosti razvije i realizira do svoje punine, sukladno iskonskom Božijem Naumu, a s njom da se pripreme i svi neophodni uvjeti u kojima je položena istinska nada u nadolazak svrsishodne budućnosti svijeta i ljudske civilizacije. Osim ovog, drugog puta i druge nade za svijet i čovječanstvo nema.

Čovjek nije biće jedne dimenzije

NOVI MUALIM: Kao što je Heidegger u svoje vrijeme razvoja tehnike i tehnologije smatrao terminologiju tradicionalne filozofije neprikladnom, bio u potrazi za drukčijom strukturom razumijevanja i kazao da se o tehničari mnogo piše, a malo misli, kako i mi, u prvom redu islamski intelektualci iz oblasti akaida i filozofije te imami koji imaju neposredni kontakt s ljudima, razumijevamo realnost današnjeg čovjeka i o njoj govorimo: s jedne strane mladog čovjeka koji smatra metauniverzum, kloniranje, spajanje čovjeka i mašine postignućima za koje nema potrebe konsultirati bilo kakvu duhovnu stranu čovjeka i vjerski tekst, a s druge strane srednjovječnog čovjeka koji nastoji samo opstati u sistemu stalnih egzistencijalnih društveno-političkih stega? Da li su sada naši govori o vjeri sukladni potrebama čovjeka, šta zrcale naše hutbe i poruke vjerskih lidera?

HAFIZOVIĆ: Čovjek nije biće jedne dimenzije. Naprotiv, čovjek je po svojoj iskonskoj prirodi (*fitra*) slojevana (wujud mujmal) i sukusirana egzistencija (mukhtasar al-wujud) u kojoj se zrcali svaki aspekt makrokozmosa, ali i suštinske karakterne crte aktualizirajućih Imena Božijih kao ‘poluga’ svekolikog postojanja. On

nije samo biće puti, već mikrokozmos najdragocjenijih razmjera (ahsan taqwim) unutar kojeg *in potentia* se sasvim preklapa i podudara ontološko, epistemično i moralno-etičko dostojanstvo (hadra) čijim vrijednostima je dizajnirana njegova iskonska priroda. Riječju, čovjek je biće puti, duše, srca, intelekta, duha i stvaralačke imaginacije, a svaka razina njegova mikrokozmosa je ukrašena po jednim od deset organa osjetilne i nadosjetilne spoznaje. Stoga, ni najsofisticiraniji tehnički i tehnološki izum ne može nijednog trenutka zamijeniti jedno ljudsko biće okrunjeno rečenim kognitivnim odlikama i kapacitetima. Naprotiv, može mu pomoći i olakšati mu put da se realizira u životu na ovome svijetu na najpotpuniji i najpunovažniji način, ukoliko tehnika i tehnologija služe plemenitim ciljevima svijeta i čovjeka. U protivnom, mogu ugroziti njegovu egzistenciju i obesmisлити njegov usud i njegovu budućnost. Mislim da je toga bio dostatno svjestan i sam Heidegger, stoga je i načinio sustavnu kritiku zapadnoevropske tradicionalne metafizike i filozofije, jer njihov jezički bitak je već u njegovu vremenu očitovao potpunu nemoć pred ‘jezikom’ ondašnjeg tehničkog i tehnološkog razvitka. Tome je dobro dooprini-jelo i ‘izgnanstvo Boga’ iz svijeta ili nominalna ‘kultura mrtvog boga’, jasno i nedvosmisleno promicana u javnom teološko-filozofskom diskursu Evrope i Zapada.

Kada bi se Heidegger mogao pojaviti u ovdašnjem ‘postnormalnom vremenu’, kakvu li bi tek tada kritiku izrekao na račun, prije svega, kršćanske ‘stare’ metafizike i tradicionalne filozofije? Shvatio bi da tehnički i tehnološki razvoj ovog ‘postnormalnog vremena’ ne nadilazi samo jezičku moć religije, teologije i filozofije, već u korijenu poništava izvorni ‘bitak i vrijeme’ kao supstrat na kome je on svojedopce oslonio svoje filozofsko kazivanje o ‘Bitku i Vremenu’.

Međutim, ni muslimanski intelektualci danas ne bi mogli i ne bi smjeli biti zadovoljni sa stanjem

Umjesto da javni diskurs o islamu u nas postane prava poslastica i duhovna hrana za Bošnjake, islam je postao pravo siročje u rukama nedostojnih ljudi čije glagoljanje o njemu je najvećma puko blebetanje, a nikako umno i pronicavo interpretiranje njegovih beskrajnih i sadržinski nepotrošivih duhovnih univerzuma

mislećeg duha, ukoliko takav još postoji u muslimanskom populusu. Unatoč semantički neizbistrivom i nikada do kraja izrecivom sadržinskom organonu primarnih vrela vjere, i unatoč sjajnim razdobljima jednog intelektualnog islama (islam 'aqli) koji je neke prethodne generacije muslimana izveo na znanstvene, kulturne i civilizacijske krovove svijeta, muslimani danas žive jedan rigidni, okamenjeni, juridički islam u kojemu su odavna zgasnule vatre nekoć raskošnog i kreativnog interpretativnog *aggiornamenta* (ijtihad). U praksi mišljenja i u mišljenju cjeloživotne prakse muslimani ne samo da ne raspoložu svekolikim formama spoznajne kulture kao takve, već oni odavna ne raspoložu ni samom religijskom znanstvenom kulturom kao takvom, kakvu su nekoć, primjerice, razvijali Al-Ghazali, Ibn 'Arabi ili Rumi. Ono što se danas pojavljuje u javnom prostoru kao svojevrsni javni 'religijski diskurs' islama, samo je opskurno, površno, nemisljeno i

konformističko naklapanje o najprizemnijim pitanjima šerijata. A šerijat nije nikakva juridička relikvija koju ne dotiču izazovi prostornosti i vremenitosti, nego je on samo srce kur'anske objave i sama jezgra egzistencije na svim njenim beskrajnim kozmološkim razinama. On je neodvojiva ontološka svojta Božijeg Bića organski spregnuta sa svakim aspektom Božijih Imena, pa stoga zahtijeva sveobuhvatnu, sveltremenu i multidisciplinarnu spoznajnu i interpretativnu kulturu unutar svakog muslimanskog pokoljenja.

Ali stvari, jednostavno, danas ne stoje tako. Neke naše hutbe danas su površne, zbrčkane, improvizirane, anahrone i nimalo strateške, makar danas više nego ikada imamo odgojno-obrazovnih institucija raznih nivoa i formalnih autoriteta s kilometarskim titulima i naslovima, koji nemaju nikakva utjecaja na svakidašnji život. U hiperprodukciji literature veoma malo je punovažnih knjiga na koje vrijedi trošiti vrijeme.

NOVI MUALIM: Možete li se sjetiti kako ste zamišljali u učeničkim i studentskim danima budućnost i slobodu religije na ovim prostorima i kako se ona sada živi, odnosno postoje li neočekivani fenomeni koji i pored prisustva religije, njenih simbola i poziva na nju u javnosti ne odražavaju njenu suštinu? Koliko se duhovno, na nivou pojedinca, i institucionalno, na nivou religijskih institucija, iskoristila sloboda ispoljavanja religije i da li se, možda, u nekim segmentima i prenglasila ili iznevjerila poruka vjere?

HAFIZOVIĆ: Moji učenički i studentski dani su protjecali u vremenu jedne ideologije koja je imala poprilično netolerantan odnos prema religiji, dok je teologe i ostale religijske aktiviste dotična ideologija smatrala državnim neprijateljima broj jedan. U to vrijeme relevantna literatura o religiji gotovo da i nije postojala, poglavito kada je riječ o odgojno-obrazovnim institucijama Islamske zajednice u bivšoj Jugoslaviji. Ovdje moram izuzeti Katoličku crkvu čija izdavačka kuća 'Kršćanska

sadašnjost' je u ono vrijeme objavljivala golem broj dobrih i raznovrsnih knjiga o religiji, teologiji i filozofiji. Možda ova konstatacija danas zvuči nevjerovatno, jer mi upravo živimo vrijeme kada se literatura, pa i ona koja tretira pitanja religije, teologije i religijske filozofije, hipeprodukuje do neslučenih granica. Međutim, u toj hiperprodukciji literature veoma malo je punovažnih knjiga na koje vrijedi trošiti vrijeme, a znatan dio njih se bez uštezanja može okvalificirati kao čisti intelektualni bofl.

Živeći svoje učeničke i studentske dane u takvom ideološkom ozračju, mislio sam da nikada neće doći vrijeme u kojem će religija i punovažni religijski diskurs postati prirodna sastavnica javnog kulturnog prostora našeg društva. Međutim, to vrijeme je došlo prije nego sam mogao i pretpostaviti. Religija je, najzad, dočekala vrijeme vlastite slobode, ali nije dočekala i vlastitu interpretativnu renesansu niti je uspjela ozbiljiti vlastitu raskošnu formu spoznajne kulture. Pogotovo to važi za islamsku religijsku tradiciju. Muslimani jednostavno nisu uspjeli nastaviti sa multidisciplinarnim promišljanjem religije baš ondje gdje su bila ranije stala najraskošnija pera iz zlatnog razdoblja islama. Umjesto procvata istinske spoznajne kulture u svim aspektima islamskog religijskog svjetopogleda, u nas se dogodilo nekontrolirano podizanje religijskih odgojno-obrazovnih institucija svih nivoa u Bosni i Hercegovini i njenom neposrednom okruženju, a s njima i nekontrolirana proizvodnja kadrova svih profila, koji možda raspolažu stanovitim stupnjem obrazovanosti, ali zacijelo ne raspolažu ni trunom istinske učenosti. To ne važi samo za učenike i studente rečenih institucija, već dobrano važi i za muderise u religijskim odgojno-obrazovnim institucijama Islamske zajednice, uključujući i njene kadrove u njenoj cjelokupnoj hijerarhijskoj strukturi.

Umjesto da javni diskurs o islamu u nas postane prava poslastica i duhovna hrana za Bošnjake, islam

“Koliko bosanski muslimani, Bošnjaci, poznaju katoličku i pravoslavnu vjeru? Mnogo, mnogo više i bolje nego što kršćani općenito poznaju islam i muslimane. U toj činjenici počiva i jedna od glavnih prepreka njihovu uzajamnom susretanju, upoznavanju i uzajamnom razumijevanju islama i muslimana.”

je postao pravo siročće u rukama nedostojnih ljudi čije glagoljanje o njemu je najvećma puko blebetanje, a nikako umno i pronicavo interpretiranje njegovih beskrajinih i sadržinski nepotrošivih duhovnih univerzuma. Zato nam se proteklih godina i dogodila 'isilovska pošast' koja je svojim mrakom zarobila i destruirala muslimanski svijet, pa i ovu zemlju zamalo bila dovela na ivicu katastrofe.

Koliko smo institucionalno slobodni u vlastitom samomotrenju

NOVI MUALIM: Vaše djelo *Islam u kulturnom identitetu Evrope* iznimno je važno za samopercepciju i smještanje vlastitog identiteta u civilizacijske i kulturne tokove Evrope. Koliko smo institucionalno i lično slobodni da promatramo sebe van snažne sile multiperspektivnog eurocentrizma?

HAFIZOVIĆ: Ne znam doista koliko smo institucionalno slobodni u vlastitom samomotrenju u i izvan političkog i kulturno-civilizacijskog konteksta centrične Evrope i Zapada, ali svaki pojedinac u našem društvu može biti slobodan i neovisan o rečenome kontekstu u mjeri u kojoj sam sebi ne nameće bilo koji vid samoredukcije i samocenzure. Na institucionalnoj razini u nas i dublje u Evropi i na Zapadu već duže vrijeme vlada klima kulturnog i epistemičnog imperijalizma, a takva klima je samo krajnji rezultat ekskluzivnog prava kojim pet zapadnoevropskih univerziteta dosljedno propisuju kanone mišljenja akademskoj zajednici u ostatku svijeta. Bosna i Hercegovina je također uglinjena u taj kontekst i do daljnjeg ondje ostaje. Na individualnoj razini pojedinac u nas još uvijek može biti neosvojiva utvrda unutar rečenoga

konteksta pod uvjetom da raspolaže širokom i punovažnom spoznajnom kulturom koja ne uključuje samo kulturne obrasce i vrijednosti zapadnoevropskog centrizma, nego se suštinski zasniva i na vrijednostima onih manjinskih domorodnih kultura i civilizacijskih obrazaca koji su samosvojni i neprevladivo drukčiji. Što akademska zajednica u nas bude imala više takvih samosvjesnih akademskih jedinki, u tolikoj mjeri je izglednije da će i ovdašnje odgojno-obrazovne i kulturne institucije biti slobodnije i neovisnije o rečenom zapadnoevropskom kulturno-civilizacijskom hegemonizmu. A takve jedinice jednostavno moraju postojati ovdje kao podsjetnik da je ova zemlja scroljica razdjelnica Istoka i Zapada čija jedna polovina srca pulsira po ritmu vrijednosti zapadnoevropske kulture, dok druga neprestance osluškuje najbolje note kulturno-civilizacijskih vrijednosti Orijenta.

NOVI MUALIM: U Americi i nekim zapadnoevropskim zemljama stalno se iznova iščitava Rumi, nemuslimani upoznaju islam kroz interpretacije sufijskog iskustva i djela intelektualaca koji nastoje dubinu, ali i širinu, islama opisati potrebnom onome ko traga za nepatvorenim duhovnim iskustvom. Koju ulogu bi sufizam trebao imati danas za savremenog čovjeka i šta se desilo sa snagom i vjerodostojnosti sufizma u Bosni?

HAFIZOVIĆ: Rumijeva duhovna kultura je sveobuhvatna, univerzalna i posvudašnja. Ona odjedared pripada i Orijentu i Okcidentu, ali ih istovremeno i nadilazi i prevazilazi. Dok se dva velika muslimanska naroda, Turci i Iranci, još uvijek prepiru oko toga čiji je Rumi, najblistavija zapadnoevropska pera o njemu ispisuju najljepša interpretativna ostvarenja u

teologiji, filozofiji i sufijskoj književnosti, po svjetlu njegovih riječi iznova pronalaze put do iskonske postelje duhovnog, intelektualnog islama u koju je Bog kod čina njihova stvaranja smjestio njihove vlastite duše. No, iščitavajući i interpretirajući Rumija na različitim zapadnoevropskim jezicima i pod svim mogućim vidovima spoznajne, muzičke, književne i teatarske kulture, najblistavija zapadnoevropska pera ne samo da snagom Rumijevih riječi mijenjaju vlastitu sudbinu, već istodobno nanose najsjajnije duhovno laštilo na kulturno lice Evrope i Zapada i polagano ih privode iskonskoj pitomosti ontološkog i epistemičnog islama.

Sufizam ili sufijska književnost u cjelini je najbolja interpretativna paradigma sadržaja iskonskih vrela islamskog vjerovanja i najpouzdaniji put do duhovnog ozbiljenja ideala 'savršene prirode' ili 'savršenog čovjeka'. A kada se najbolji duhovni geni sufijske književnosti sukusiraju i usidre u paradigmi ili idealu čovjekove 'savršene prirode', tad ta priroda, kao drugo ime za 'savršena čovjeka', postaje najočitije i najpoželjnije ovaploćenje sufizma kao sinonima za duhovni ili intelektualni islam *par excellence*.

Ovu važnu ulogu sufijske književnosti, nažalost, zaboravili su muslimani u islamskom svijetu, ali i ovi u Bosni, mada je Bosna, gle paradoksa, nekoć u šesnaestom, sedamnaestom i osamnaestom stoljeću bila ozbiljan rasadnik duhovnih izdanaka sufizma i domovina čitave plejade bespremačnih sufijskih pera.

Islam i politika

NOVI MUALIM: Od vremena Emevija, ali vjerovatno i ranije, tumačenje islama nije moglo ostati oslobođeno od aspiracija političkih elita. I danas je to prisutno u mnogim zemljama s većinski muslimanskim stanovništvom. Kako govoriti o politici i vjeri u današnje vrijeme?

HAFIZOVIĆ: Islam nije apolitična religija, ali islamski pogled na politiku i onaj muslimanskih političara vrlo

često se ne podudaraju. Islam definira politiku kao vještinu mogućeg u svakidašnjoj općedruštvenoj praksi vođenja i upravljanja, ali ta praksa u podjednako mjeri mora voditi računa o interesima koliko i o dužnostima svakog člana jedne društvene zajednice. Kao disciplina koja razvija vještinu postizanja mogućeg unutar društvene zajednice jedna izvorna i odgovorna politika ne slijedi samo brutalnu pragmu, već razvija i vrlinu mudrog vladanja nad podanicima. Kao svojevrsna politička filozofija, rođena iz srca najprisebnijeg filozofskog pregnuća mudraca na Istoku i na Zapadu, punovažna politika zahtijeva kompetentnog vladara koji je učen, mudar, etičan i moralan. Stoga, niko u ljudskome rodu ne bi trebao uzimati u ruke političko ili religijsko žezlo prije nego li se upozna sa sadržajem onoga što je napisao Platon u svojoj *Republici*, Aurelije Augustin u svojoj *Božijoj državi* ili Al-Farabi u svojoj *Idealnoj državi (al-madina al-fadila)* i Ibn 'Arabi u svojoj knjizi *Al-Tadbirat al-ilahiyya*. Oni su ondje jasno portretirali profil nositelja svakog, posebno političkog turbana i položili temeljna načela jednog *politika perennis* kojom se ne može baviti svako kome to na pamet padne.

Što se tiče države Bosne i Hercegovine, u njoj, nažalost, nema ni političara niti odgovorne politike. Politiku u Bosni vode ljudi koji su isplutali sa samog ovdašnjeg i bjelosvjetskog društvenog dna, oni koji nisu samo neodgojeni i neobrazovani, nego su potpuno ogrezli u nacionalizmu, šovinizmu, fašizmu, barbarizmu i hajdučiji najgore vrste. Njih treba vratiti društvenom talogu kojem i pripadaju, a odgajati i podizati odgojene, njegovane, pravedne, mudre i empatične vođe koji će pošteno i iskreno vezivati svoju svakidašnju sudbinu za sudbinu ove zemlje i njenih građana. Da bismo imali takvu generaciju novih političkih lidera, prije toga moramo imati punovažne odgojno-obrazovne autoritete koji će ih podizati, uključujući i religijske autoritete čija uloga u tome bi mogla biti od koristi, pod uvjetom da su religijski

autoriteti ovaploćenje suštinskih, a ne tek formalnih autoriteta. U tom smislu ovi potonji, darovani žezlom neupitna Nebeskog Autoriteta kome su jedino odgovorni, svaki dan treba da bespoštedno kritiziraju svakog nedostojnog političara u ovoj zemlji, umjesto što to žezlo nedostojno spuštaju u dnevnopolitikantsku kaljužu i ortoč se, za presitan sopstveni šičar, s najgorima u ljudskome rodu koji trenutačno vode ovu zemlju.

Nacionalizam i šovinizam u Srpskoj pravoslavnoj crkvi

NOVI MUALIM: Koliko je iskustvo agresije i genocida nad Bošnjacima moglo utjecati na islamsku teološku misao u Bosni?

HAFIZOVIĆ: Mnogo manje nego li je na razvoj rečene misli utjecao ISIL i neke druge puritanske 'škole mišljenja' kao što je vehabizam i selefizam. Jedina visoka odgojno-obrazovna institucija Islamske zajednice u BiH na čije učenje i djelovanje nije mogao utjecati ovaj ideološki trojac jeste Fakultet islamskih nauka u Sarajevu. To je, ujedno, i jedina visokoškolska institucija Islamske zajednice koja je nepretrgnuto njegovala i razvijala autentičnu i punovažnu religijsku i teološko-filozofsku misao u svim proteklim godinama, uključujući i godine krvave agresije na Bosnu i Hercegovinu. Baš kao što je i jedina koja je svoje djelovanje uvijek zadržavala u suklađu sa standardima hanefijske juridičke tradicije i eš'arijsko-maturidijske škole mišljenja.

NOVI MUALIM: S druge strane, koliko su velikodržavne ideje utjecale na pravoslavnu teološku misao na ovim prostorima? Vidimo ogroman utjecaj Srpske pravoslavne crkve na političke elite i društvo u Srbiji i Crnoj Gori, ali i u manjem entitetu gdje Crkva ne pokazuje namjeru da utječe na nacionalističke izjave i politike koje kontinuirano ostavljaju psihičke, verbalne, fizičke i druge sigurnosne, nekada i tragične, posljedice na povratnike koji nisu pravoslavci. Imam u Kozarcu efendija Amir Mahić je nedorečeno

nastojao ukazati da se ne može sve opravdati religijom i svetim Savom, da to može u određenim slučajevima predstavljati i izdaju vjerskog nauka.

HAFIZOVIĆ: Klerici u Srpskoj pravoslavnoj crkvi mnogo su veći nacionalisti i šovinsti od srpskih političkih nacionalista s obje strane Drine. SPC je, uz SANU, najveći inspirator ratnohuškačke retorike i genocidnog djelovanja srpskih armada na Balkanu i u BiH u vremenu agresije, ali i u ovom postratnom razdoblju, kada se sredstvima velikosrpske (ali i velikohrvatske) političke ideologije nastoje do kraja provesti ratne nakane i ciljevi u Bosni i Hercegovini. Sličan scenarij je SPC nastojala provesti i u susjednoj Crnoj Gori, osobito u vrijeme sada pokojnog patrijarha Amfilohija Radovića koji je predumišljajno pokretao politikantske 'litanije', koje dobrano sliče ovim najnovijim 'politikantskim litanijama' Dodikovih političkih klonova, koji po Bosni hajdučki pregrađuju puteve i blebeću o 'granici' koja, jamačno, postoji samo u njihovim usijanim glavama.

Što se tiče slučaja kolege Amira ef. Mahića, imama iz Kozarca, njegov 'griješ' je samo u tome što je nesustavno pokušao razlučiti svetosavlje i pravoslavlje u njihovu suodnosu sa SPC-om. On je u svome govoru bio samo ovlaš na tragu nečega što je trebalo precizno i nešto temeljitije razlučiti, a o čemu tako briljantno pišu punovažna imena srbijanske nacionalne i crkvene historiografije, poput Dragana Veselinova, Miroslava Čosovića, Pavela Apolonovića Rovinskog, Radovana Samardžića, Milivoja Bešlina i, osobito, Milorada Tomovića. O tome koliko svetosavlja ima u pravoslavlju, a koliko pravoslavlja u svetosavlju – ukoliko ga ondje uopće ima – i kakav je odnos SPC-a prema jednome i prema drugome, najbolje je provjeriti sa ovim imenima, jer su ova imena u takovrsnim opservacijama nesmiljeno precizna i bespremačno autentična i do te mjere kredibilna da se i crkvene vlasti u SPC-u ustručavaju s njima u ozbiljnu raspravu upustiti o rečenim pitanjima.

Muslimani i katolici u Bosni

NOVI MUALIM: Muslimani s katolicima u Bosni žive vijekovima. Crkve su i muslimansko blago u ovoj zemlji. Svaki musliman koji ne želi dobro ili ne želi zaštititi crkve u svom komšiluku trebao bi preispitati svoj islamski identitet. Međutim, za razliku od crkava mnogim muslimanima je nepoznanica ili veoma teško prepoznati duhovnost u sve većem broju križeva po bosanskim brdima koja nemaju religiozno-povijesni značaj, u školskim učionicama itd. Koliko muslimani poznaju katoličku vjeru i vrijednosti te koje prepreke stoje na tom putu upoznavanja?

HAFIZOVIĆ: Muslimani, pa tako i Bošnjaci, metafizičkom nuždom su uvjetovani da žive u dijalogu s drugima i drugačijima. Svojim odnosom prema kršćanskim svetinjama u Bosni Bošnjaci kao muslimani su na najbolji način posvjedočili naprijed rečeno. Samo oni u vremenu krvave agresije na Bosnu i Hercegovinu nisu rušili tuđe svetinje, a zauzvrat su na svojoj koži doživjeli svaku vrstu svetogrđa, netrpeljivosti i mržnje. Prema tome, muslimani, Bošnjaci u Bosni nikada nisu imali problema s katolicima, ali jesu s hrvatskim nacionalistima i šovinstima, baš kao što nisu imali problema s pravoslavicima, ali sa srpskim nacionalistima i fašistima redovito su imali i imaju užasnih problema. Bosanski katolici i pravoslavci su uvijek u Bosni slobodno i nesmetano podizali svoje svetinje i duhovne zadužbine, ali hrvatski i srpski nacionalisti i fašisti nisu zadovoljni time, pa u ovom vremenu poraća križeva pobadaju po brdima u Bosni i zapišavaju teritorij svojih zamišljenih secesionističkih mapa kojima žele potpuno zakloniti milenijsko lice države Bosne i Hercegovine. Takvo i jedino takvo je njihovo razumijevanje religije, a to je i jedini način njihova odnosa i razumijevanja svetog u njihovim vlastitim tradicijama. To i ništa više od toga!

Koliko bosanski muslimani, Bošnjaci, poznaju katoličku i pravoslavnu

vjeru? Mnogo, mnogo više i bolje nego što kršćani općenito poznaju islam i muslimane. U toj činjenici počiva i jedna od glavnih prepreka njihovu uzajamnom susretanju, upoznavanju i uzajamnom razumijevanju islama i muslimana.

Naslijeđe Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu

NOVI MUALIM: U interpretaciji islamske tradicije Bošnjaka spominje se i originalna teološka misao. Koliko smo uistinu obogatili ukupnu teološku misao i da li se mogu prepoznati određene specifičnosti, karakteristike ili faze shodno teološkim temama i pitanjima kojima su se bosanski islamski teolozi bavili i bave se danas?

HAFIZOVIĆ: Ono što su nekoć prvi profesori na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu započeli razvijati s prvom generacijom studenata na tom Fakultetu, prije svega rahmetli profesor Đozo, profesor Ahmed Smajlović, Hamid Hadžibegić, hafiz Ibrahim Trebinjac, profesor Hamdija Čemerlić, profesor Ibrahim Džananović i profesor Jusuf Ramić, to su njihovi prvi studenti, a sada dobrano zreli profesori, kao što je Adnan Silajdžić, Enes Karić i moja malenkost, nastavili, sustavno razradili i u javni kulturni prostor promakli pod vidom jednog novog hermeneutičkog i interpretativnog motrenja islama. Svojim autorskim tekstovima i brižljivo biranim i u bosanski jezik prevedenim knjigama s različitih jezika o različitim aspektima islama, ponudili su sasvim novi sadržinski organon o islamu, razvili nov i hermeneutički snažan filozofsko-teološki diskurs o islamu i u zalag svojim mlađim kolegama ostavili veoma dopadljivu i visoku interpretativnu kulturu promišljanja islama u njegovim najsuptilnijim detaljima. Koliko je važno i vrijedno ono što su moje spomenute kolege i moja malenkost ostavili u naslijeđe, prije svega, Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu, tek će pokazati vrijeme koje je pred svima nama.

NOVI MUALIM: Na kraju, možemo li znati na kojem naučnom projektu trenutno radite i da li kao novi član Akademije nauka i umjetnosti BiH imate dodatnih obaveza ili očekivanja?

HAFIZOVIĆ: Akademске obaveze na ANUBiH su gotovo iste kao što su bile i na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu, a u nekim segmentima čak i veće. Doduše, sada nema rada sa studentima, ali se, umjesto toga, još više treba usredsrediti na naučnoistraživačka polja, na pisanje i objavljivanje, uz dodatni angažman u

medijima i u javnom prostoru općenito. Na kraju svake akademske godine članovi ANUBiH moraju podnijeti svoj godišnji izvještaj o tome šta su sve uradili u toku prethodne godine. Što se tiče mojih projekata, trenutno pravim završne tehničke radnje na svome *Leksikonu teoloških, filozofskih i sufijskih pojmova* čiji sadržinski opseg prelazi 1200 stranica teksta, a koji bi se u skorije vrijeme trebao naći pred sudom naše kulturne javnosti. Pojmovlje u ovom *Leksikonu* je brižljivo birano i sustavno interpretirano

po uzoru na enciklopedijske natuknice, uz predloženu literaturu za dalje čitanje. To će biti nešto gotovo sasvim novo, nešto na što ću posebno biti ponosan u svome cjelokupnom akademskom pregnuću.

Naporedno s radom na *Leksikonu*, radim na još nekoliko dugoročnih naučnoistraživačkih projekata u suradnji s nekim drugim znanstvenim i istraživačkim institucijama. Ali o tome više riječi kada, ako Bog da, sve to bude dovedeno u svoju završnu fazu.

الموجز

لقد شهد الدين عصر حريته الذاتية،
ولكنه لم يشهد عصر نهضته التفسيرية

ألفيدين سوباسيتش

تحدثنا مع الأكاديمي رشيد حافظوفيتش أيضا عن التحديات الأخرى التي تواجهنا اليوم، والعلاقات البشرية التي ترعاها وتهدها في آن واحد أشكال التواصل الحديثة، والحوار بين الأديان والثقافات في البوسنة والهرسك، والتراث الإسلامي عند البشانقة، والقيم الدينية وتعزيزها، فضلا عن التفاهة المحتمل أن يصل إليها المجتمع في البوسنة والهرسك، والمركزية الأوروبية وتأثير السياسة في التعاليم الدينية والمنظومة القيمية في المؤسسات الدينية. هذه هي المقابلة الأولى مع الأكاديمي حافظوفيتش بعد أن أصبح أستاذا فخريا وعضوا جديدا في أكاديمية العلوم والفنون في البوسنة والهرسك اعتبارا من عام 2023. كان الأكاديمي حافظوفيتش لفترة طويلة أستاذا في كلية الدراسات الإسلامية في سراييفو، وعضوا في الأكاديمية الإيرانية للعلوم منذ عام 2006، واليوم يركز على مشاريع جديدة. في نهاية المقابلة، عرض بإيجاز معجمه للمصطلحات العقائدية والفلسفية والصوفية، الذي صنفه في أكثر من 1200 صفحة.

الكلمات الرئيسية: رشيد حافظوفيتش، الذكاء الاصطناعي، أوروبا، الثقافة الأوروبية الغربية، الكنيسة الأرثوذكسية الصربية، الفلسفة السياسية، السلفية.

Summary

RELIGION FINALLY GAINED
ITS FREEDOM BUT HAS NOT YET REACHED
ITS INTERPRETATIVE RENAISSANCE

Elvedin Subašić

With professor Dr. Rešid Hafizović we talked about various challenges of contemporary age: inter-personal relations that are developed but also endangered by the modern forms of communication, inter-religious and inter-cultural dialogues in Bosnia and Herzegovina, the Islamic tradition of Bosniaks, religious norms and the promotion of religious values and their potential trivialisation within the social framework of Bosnia and Herzegovina, eurocentrism and the influence of politics on the religious teachings and the system of values within the religious institutions. This is the first interview with Professor Dr Rešid Hafizović as professor emeritus. He was elected as a member of Akademija nauka i umjetnosti BiH (Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina) in 2023. For many years, he has been engaged as a professor at the Faculty of Islamic Studies in Sarajevo and since 2006, he is also a member of the Iranian Academy of Sciences. Professor Dr Hafizović is presently engaged in new projects. At the end of our interview, he briefly presented his work *Leksikon teoloških, filozofskih i sufijskih pojmova* (Lexicon of theological, philosophical and Sufi terminology), a voluminous text exceeding 1200 pages.

Keywords: Rešid Hafizović, artificial intelligence, Europe, Western-European culture, Serbian Orthodox Church, political philosophy, Selefism